

KÖZLEMÉNYEK

Transcursum. *Újra az 1480-as nyomtatott esztergomi breviárium előszaváról.*¹ Tarnai Andor bizonyosan még igen sokáig megkerülhetetlen magyar kritikátörténeti összefoglalásában² részletesen elemzi az 1480-ban, Velencében nyomtatott esztergomi breviárium³ előszavát,⁴ a rá annyira jellemző éleslátással véve észre és távlatosan elemezve az apró adatokban rejlő tanulságokat. Csak a legkomolyabb tudósok sajátja, hogy egymástól távol levő, túsúrásnyi pontokból összképet vizionáljanak. Ha ezen az alábbi, egyetlen túsúrásnyi ponton esetleg némi helyesbítésre szorulnak következtetései, akkor is az övé az érdem, hogy e szövegnek a könyvtörténeti szemponton túli jelentőségére fölhívta a kutatás figyelmét.

Tarnai szerint az előszót „még az oklevélírás formai szabályai szerint, nem éppen magas irodalmi műveltséggel és tájékozottsággal szerkesztették meg”.⁵ Részletes indoklás nélkül is elfogadható, hogy Túroni Mihály milkói püspök, esztergomi helynök⁶ szövege – az ún. reneszánsz-humanista stiliztikánál⁷ semmiben nem alább való, egyszerűen más, ráadásul élő, természetes – középkori latint,

¹ A tanulmány az OTKA K 78680 „Középkori pontifikálék Magyarországon” pályázatának keretében készült.

² TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó.

³ RMK. III/1. 1.

⁴ Az előszót, az incipitet és a kolofont újra közölve, e tanulmány elemzéseinek egy korábbi, vázlatosabb formájával I. *Missale Strigoniense 1484 id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII (RMK III 7)*. Ed.: Blasius DÉRI. Bp. 2009. Argumentum Kiadó, xx–xxiv. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova 16./Monumenta Ritualia Hungarica 1./L. még különösen a 105–106., 109. jegyzetet.

⁵ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 75.

⁶ Róla I. KÖRMENDY KINGA: *Studentes extra regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhazsználata 1183–1543*. Bp. 2007. Szent István Társulat/Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae III. Studia 9./ Különösen: 103–107, 193–194. Az esztergomi kanonokokra és a káptalan műveltségének jellegére vonatkozóan bővebb kifejtéssel elemzi e szöveghelyet is: KÖRMENDY KINGA: „*Studiosus Ciceronis*” kanonok fogalmazta-e az első nyomtatott *Breviarium Strigoniense* előszavát? In: *Summa. Tanulmányok Szelestei Nagy László 60. születésnapjára*. Szerk.: MACZÁK Ibolya. Piliscsaba, 2007. PPKÉ Bölcsészettudományi Kar Kari Kiadó, 183–188.

⁷ Bár ÁBEL Jenő (majd a hagyatékából kiadó és azt kiegészítő Hegedűs István) stiliztikai kifogások nélkül sorolja a reneszánsz irodalmába: *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Iussu Academiae Scientiae Hungaricae ex scriptis ab Eugenio Abel relictis cum commentariis edidit partismque auxit Stephanus HEGEDŰS. Bp. 1903. 291–292. Folytatólagosan az 1484-es zágrábi breviárium előszava: 292–293.

éspedig az oklevélszerkesztés formuláit, frazeológiáját, egészében véve annak körülményes „stílusát” és a szokott egyházas terminológiát használja.⁸

E prefáció stilisztikai sajátosságait, valamint egész oklevélszerző jellegét azonban nem feltétlenül, sőt egyáltalán nem a „reneszánsz-humanista” műveltség hiányára kell visszavezetnünk, hanem – mint azt Körmeny Kinga⁹ már megállapította – a szöveg hivatalos (jogi), jóváhagyó, illetve elrendelő jellegére (a jogász érseki helynök részéről), továbbá az Esztergom akkori, „sede vacante” egyházi jogi helyzetéből következő uralkodói „jelenléte”. Legyen ez bármilyen szintű befolyás,¹⁰ a világi uralkodó parancsára való utalás (annak szokott jogi formuláival és középkorias stilisztikájával) teljességgel indokolt. Éppen ezért a munka „nemzeti jellegéről”, „az uralkodó személyének határtalan becsüléséről”, „történeti perspektíváról” és „nemzeti önbecsülésről”¹¹ szóló vélekedések is túlínterpretációnak tűnnek: a szöveg e tekintetben egy egyházi jogi helyzet egyszerű lenyomata.¹²

Tarnai Andor a szakértő kanonokokra való, fentebbi előszóbeli hivatkozást¹³ úgy értelmezi, mint egy tudós klerikus kör szöveggkritikai munkájának elismerését: „A kritikátörténet tárgyává azáltal válik a kiadvány, hogy már a király javított, helyes szöveget kívánt kinyomtatni, s e feladatot az eszter-

⁸ Az ellenőrzés megkönnyítése végett idézzük a latin szöveget, kurziválással kiemelve az alább elemzendő szövegrészletet: „Michael, episcopus Milkoniensis ac in ecclesia Strigoniensi in pontificalibus vicarius et causarum auditor generalis omnibus et singulis dominis, clericis beneficiatis et non beneficiatis, curatis et non curatis, ecclesiarum plebanis et eorum vicegerentibus et alias quarumcumque dignitatum titulis insignitis in et sub dioecesis iurisdictione et provincia dictae ecclesiae Strigoniensi constitutis et commorantibus salutem et paternam in Domino benedictionem. Superioribus diebus recepimus in mandatis a serenissimo principe, domino Matthia, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. rege invictissimo, domino nostro gratiosissimo, quatenus de modo et rubrica ipsius almae ecclesiae Strigoniensis *breviarium correctum pro exemplari* super horis canonicis peragendis de tempore et de sanctis, diurnis et nocturnis, circumspexto Ioanni de Ratispona librario ad imprimendum plura breviana pro horis canonicis iuxta sanctiones canonicas peragendis traderemus. Nos attendentes huiusmodi mandatum regium iustum, accedente adhuc sano consilio nonnullorum peritorum dominorum de capitulo dictae ecclesiae Strigoniensis, huiusmodi *breviarium bene correctum et transcursum pro exemplari* ad imprimendum plura iuxta rubricam ecclesiae Strigoniensis tradidimus. Quare vos omnes et singulos dominos praefatos in et sub dioecesis iurisdictione et provincia Strigoniensis commorantes in virtute salutaris oboedientiae requirimus et hortamur, ut huiusmodi horas canonicas iuxta statuta sanctorum patrum et rubricam Strigoniensem perficeretis ad salutem animarum vestrarum valeatis, huiusmodi impressa breviana pro usu vestro ad vestras ecclesias disponatis feliciter. [8”

⁹ KÖRMENDY: *Studentes... i. m.* (6. jegyzet) 148–149.

¹⁰ Tarnait követve (*i. m.* [2. jegyzet] 75) – a nyomtatott liturgikus könyvek sorozatának tanulságait is meg gondolva (*Missale Strigoniense 1484. i. m.* [4. jegyzet] xvi. 75. jz.) – úgy vélem, Mátyás valóban „felismerte az új találmány jelentőségét”, vagyis megsejthette a könyvnyomtatás korszakváltó szerepét, és – miért ne vennék a lényegét illetően komolyan Túroni Mihály szavait a királyi parancsról – „az esztergomi egyházmegye breviáriumának kinyomtatására 1479-ben maga adott utasítást”. Meggondolandó, hogy az 1484-es kiadás ([a, 1]) az 1479-es királyi parancsot 1484-re is megismétli. Kérdés, hogy ez csupán mechanikus ismétlés, anélkül, hogy kihagyták volna a királyra való hivatkozást (mintegy folyamatosan érvényesnek tekintve azt), vagy pedig valóban újabb királyi parancs előzte meg az újrakiadást. Véleményem szerint mindkét esetben lényegileg meglehetett a királyi akarat.

¹¹ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 76.

¹² Vö. KÖRMENDY: *Studentes... i. m.* (6. jegyzet) 148.

¹³ „accedente adhuc sano consilio nonnullorum peritorum dominorum de capitulo dictae ecclesiae Strigoniensis...”

gomiak elég tudatosan és szervezeten hajtották végre. [...] a sajtó alá rendezés feladatának világos fölismerésére ott derül fény, ahol az idézett uralkodói rendeletnél is nyomatékosabban hangsúlyozza a szöveg javított voltát: valamiféle laza munkaszervezet körvonalai azokból a szavakból vehetők ki, melyekben Túroni Mihály püspök, érseki vikárius elmondja, hogy az ügyel kapcsolatban kikérte néhány hozzáértő kanonokjának véleményét. Arra azonban, hogy ténylegesen ki rendezte sajtó alá az esztergomi egyházmegye első nyomtatásban megjelent breviáriumát, az előszóban a leghalványabb célzás sem található.”¹⁴

E nagy ívű értelmezést már annak alapján is módosítanunk kell, ami az 1480-as évekbeli esztergomi káptalan tagjainak műveltségével kapcsolatos, Körmendy Kinga-féle kutatásból kiderül, tudniillik hogy abban „nem voltak humanista műveltségű egyetemjárt méltóságok, akik a megfelelő szellemi, anyagi tekintéllyel és lehetőségekkel rendelkeztek. Garázda [Péter] volt az egyetlen az 1480-as években a székeskáptalanban, aki humanista tanultsággal rendelkezett, de ekkor még csak nyitrai főesperes volt. Egymagában humanista, ezzel a javadalommal nem lehetett döntő szava”.¹⁵

A művelődéstörténeti-szociológiai szempontú vizsgálódás és annak kézenfekvő következtetéseit kiegészíti és megerősíti az előző egyetlen, de érdekes tanulságokat rejtő szavának elemzése. A királyi parancs „correctum pro exemplari” kifejezését ugyanis a végrehajtásról beszámoló mondat („Nos autem...”) bővítve ismétli meg: „bene correctum et t r a n s c u r s u m pro exemplari”.

A „correctum” (‘kijavított’, azaz ‘korrekt’) és a „pro exemplari” (‘a mintapéldány szerint kijavítva’, ‘összevetve a mintapéldánnyal’) kifejezéseket – helyesen – Tarnai is a középkori scriptoriumok összefüggésébe helyezi: „a szerzetesi scriptoriumokban nálunk is, mint mindenütt, gondosan ügyeltek a lemásolt szövegek helyességére”.¹⁶ Legalábbis a mintapéldányul szolgáló esztergomi liturgikus kéziratokra ez a megállapítás mindenképpen igaz.¹⁷ A jeles kritikátörténész egy 14. századi szabályzat „post exemplaria” kifejezésére is hivatkozva írja továbbá a jelen előszóról, hogy „a szövegkritikára vonatkozó kifejezés [...] világosan utal arra, hogy a nyomtatott könyv a scriptoriumokban folyó munka mechanizmusából nőtt ki”.¹⁸ A szokásos, és a későbbi, nyomtatott liturgikus kiadványokban is rendre visszatérő, de sokszor csak üres formulaként ismételt (‘bene) correctum’, ‘emendatum’ és hasonló szavak mellett azonban, úgy vélem, föl kell figyelni az itt szokatlan, éppen ezért minden bizonytalansággal és pontosan használt ‘transcursum’ szóra,¹⁹ amely eddigi megfigyeléseim szerint a (‘bene) correctum, emendatum, revisum’ szavakkal és az ezek kombinációiból kialakított kifejezésekkel szemben a kor (az első nyomtatványok utáni évtizedek) nyomtatott liturgikus könyveiben, úgy tűnik, nem fordul elő, legalábbis a kéziratra, illetve nyomtatványra vonatkozóan.

Ha csak – ahogyan az első előfordulásban áll – a ‘correctum’ szót vesszük figyelembe, az valóban sugallhatná a folyamatszerűséget: eszerint a parancsot követő javítási, „korrigálási” munkafázisról lenne szó. (Erre gondolhatott Tarnai Andor is.) Ha azonban tekintetbe vesszük a teljesebb, vagyis a végrehajtást leíró szöveget („bene correctum et t r a n s c u r s u m”), abban ellentmondásos lenne egy és ugyanazon, a királyi parancsot követő és a nyomtatást megelőző előkészítő munkafolyamatra

¹⁴ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 75–76.

¹⁵ KÖRMENDY: *Studentes... i. m.* (6. jegyzet) 149.

¹⁶ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 75.

¹⁷ Az MRH I. voltaképpen igen rövid szövegkritikai apparátusa, de akár az abban föl nem tüntetett helyesírási következtetések viszonylag kis száma is igen jó színvonalúnak mutatja az esztergomi könyveket.

¹⁸ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 174, 136. jz.

¹⁹ A ‘(könyvet) felületesen átfut’ ókori (úgy tűnik: ezüstkori) latin előfordulásai közt idézhető Quint. Instr. 10. 5. 8: non enim scripta lectione secura transcurrimus.

vonatkoztatva az 'alaposan kijavított (vagyis: gondosan átolvasott) és átfutott (vagyis: felületesen átolvasott)' értelmezés.

A korabeli liturgikus nyomtatványokban gyakran található az előzőkhöz hasonló, két participiumot tartalmazó kifejezéseket a javítás folyamatára, illetve a javítottságra vonatkozólag. Akkor viszont a két igei származék valóban szinonima; pl. „correctum et emendatum” (Missale Strigoniense 1484, 1486),²⁰ „magna cum diligentia revisum et fideli studio emendatum” (Breviarium Zagradiense 1484), „bene revisum ac fideli studio emendatum” (Missale Strigoniense 1486, 1495, 1498), „diligenti cura et vigilantia studio emendatum atque revisum” (Breviarium Strigoniense 1494). (Mindegyik adat kollofonban.)

Ha tehát komolyan vesszük a latin szöveget, márpedig ezt kell tennünk, akkor nemigen van más értelmezési lehetőség, mint hogy a 'bene correctum' kifejezést a parancs előtti (akár jóval régebbi) leírást követő ellenőrzésre vonatkoztassuk, amelynek eredményeként egy „korrekt” szöveg állt elő. A passzív perfekt participiumnak mint perfekturnak megvan mindkét oldala: jelenti a folyamatot és annak eredményét is – még akkor is, ha a 'bene' adverbium a folyamatszerűséget (az igei oldalt) látszik hangsúlyozni. A javítási folyamat eredményeként létrejött állapot, vagyis a 'korrektség' jelentésével viszont a főtebbi szöveg hibátlan értelmet ad ki: „a (korábban) alaposan kijavított (tehát korrekt) és (most ráadásul) átfutott (tehát valamilyen szempontból még átnézett)” breviáriumot adták át nyomtatásra.

Ha meggondoljuk a királyi parancs 1479-es időpontját²¹ (bármikorra is essék az éven belül), valamint azt, hogy a testes (4°, ff 468) kötet már 1480. november 12-én²² készen állt,²³ pusztán az idő szorítása miatt sem gondolhatunk egy humanista-reneszánsz értelemben vett többéves, több hónapos vagy akár csak többhetes szövegkritikai munkára. Arra lehetett idejük, hogy egy jó szövegállapotú („correctum”), sőt a különleges felelősség miatt igen jó szövegállapotú („bene correctum”) breviáriumot jelöljenek ki a rendelkezésre álló és a napi gyakorlatból nem hiányzó kéziratok között, és azt „átfutva” („transcursum”) adják át a könyvkereskedőnek („Ioanni de Ratispona”) a velencei kinyomtatásra („ad imprimendum”), vagyis sokszorosításra („plura brevitaria”).

²⁰ Elemzését, illetve hogy ez sem jelent föltétlenül valóban gondos, hosszú filológiai munkát, l. *Missale Strigoniense 1484. i. m.* (4. jegyzet) xvi.

²¹ Incipit breviarium de tempore et sanctis, etiam commune sanctorum per anni circulum iuxta consuetudinem et ritum sacrae ecclesiae Strigoniensis, imprimi mandatum per serenissimum principem, dominum Matthiam, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. regem invictissimum anno Domini 1479. Idcirco omnes clerici dioecesis praefatae, ad quos ex impressione huiusmodi breviarium pervenerit, iuges fundant ad Dominum Iesum preces pro felici regimine, pace et prosperitate eiusdem illustrissimi principis, quamdiu vivet in humanis, et ut post eius obitum cum suis fidelibus inter angelorum agmina vitam consequatur sempiternam. Amen. [a₁']

²² Huius breviarii finis adest feliciter anno Christi salutifero 1480, die 12 mensis Novembris, serenissimo principe Matthia Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. rege invictissimo regnante, ob multorum clericorum utilitatem imprimi iubente, inclita Venetiarum in urbe summo studio elaboratum, duce Ioanni Mocenico regnante optimo, impensis vero Ioannis Cassis dicti librarii ex Ratispona et per industriosum artis impressoriae magistrum, Erhardum Radtolt de Augusta impressum. [d₆']

²³ Összehasonlításl: az 1496-os, 316 föliő (2°) terjedelmű *Missale Vicense* 400 példányának kiválóan dokumentált nyomtatási folyamata a barcelonai Rosenbach-Luschner nyomdánál négy és fél hónapig tartott; l. *Missalia secundum morem et consuetudinem Vicensis diocesis*, Per Alemannos, Barcelona 1496. = ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier: *Missale Vicense 1496*. Barcelona, 2001. Institut d'Estudis Catalans, 13–17. /Biblioteca Liturgica Catalana 3./

Az „átfutás” mibenlétét csak sejteni tudjuk. Ilyen lehetett – az 1484-es *Missale Strigoniense* áttekintéséből nyert tapasztalatok alapján – esetleg a fölösleges részek (pl. A csak a székesegyházi, érseki liturgiában szükséges elemek) törlése, a korábban függelékes anyagok vagy marginálék beemelése, egyes item-címek módosítása. Komoly filológiai munkára sem szükség, sem idő, s mint kiderült Körmeny Kinga kutatásaiból, szövegkiadó szakember sem volt. Jó szövegállapotú kéziratokban akár válogathattak is, a rendelkezésre álló idő viszont igen rövid lehetett. Így Túroni Mihály és az esztergomi kanonokok liturgiátörténeti jelentőségének túlhangsúlyozása sem állja meg a helyét. Az 1480-as és az 1484-es esztergomi nyomtatott liturgikus könyvek minden lényeges tekintetben a (színvonalas) esztergomi kéziratok könyvek egyszerű áttételei az új médiára. Az annak megfelelő (illetve azáltal lehetővé tett) formai és összeállításbeli jellemzők, sőt filológiai módszerek a liturgikus könyvek esetében is több évtizedes folyamat eredményeként alakultak ki.

DÉRI BALÁZS